

Психология на Априлското въстание

Иван Хаджийски

Априлското въстание не е първото ни въстание против турското иго. Единствено то обаче бе подготвено и изнесено от една масова, всебългарска вътрешна въстаническа организация и, на второ място, единствено то не бе подбутнато отвън, не бе подобно повечето минали въстанически опити военно-тилова маневра, а бе дело чисто народно, дело на въстаническата самодейност на народа ни. Поради тези си качества то представя особен интерес както за нашата социология и психология, така и за хората на изкуството ни, които често в него или в събитията около него търсят теми за своето творчество.

Нашата официална и полуофициална история знае вече доста относно това, кой какво е направил в това въстание, но мъчно може да се намери правилен отговор на въпросите: Защо е станало това въстание и защо е избухнало то тъкмо по това време.

Когато се говори за причини на въстанието, обикновено се смесват два различни въпроса: причини за недоволството изобщо на потиснатия ни от турска власт народ с причините за въстанието. Това са качествено различни въпроси, недоволство има във всяко групово организирано общество, когато въстания не стават всеки ден.

Недоволство има във всяко общество, над което стои власт, била тя своя или чужда. Съществуването на тази власт показва, че обществото е разслоено на управляващи и подчинени, а от само себе си се разбира, че подчинените ще бъдат недоволни в един или в друг смисъл.

Но не всяко недоволство дава въстание, иначе всички групово разслоени общества биха се разяждали в ежедневна безплодна борба. Самата власт е породена от нуждата «да се задушават конфликтите и да се държат в рамките на един ред». И само при известни особни условия недоволството стига точка на кипенето, на отчаянието: когато счупването на установения ред чрез въстание се явява едничка възможност за народа, който не може вече по старому.

Така че когато говорим за причини на Априлското въстание, разбираме именно онези нови условия, които създадоха *качествено новия момент в старото недоволство от турското потисничество*. Въпросът за тези условия се поставя особено настойчиво, когато се има пред вид, че във въстаническите дружини на Бенковски, на Бачо Киро, на Цанко Дюстабанов влизаха не хъшове, нехранимайковци, хора без занятие, без дом, челяд и бит, а селяни и занаятчии — хора собственици, хора стопани, привързани с тяло и душа към последната клечка от своя имот, спестен с ручей пот, с непосилен труд «хиляда бода за пара».

Нима могат сочените досега причини за недоволство от турската власт да накарат тези отчаяни опортюнисти, привързани за пеша на дребнособственическите си интереси, да сложат глава в торба, да препашат саби и да застанат под кървавите байраци! Противното могат да мислят само хора, за които въстанието е нещо като скарване на слугинята или написване на една протестна телеграма, а не въпрос за живот и смърт.¹

Какво е обикновеното обяснение За причините на Априлското въстание?

Завладяването ни от турците установило петвековно «тъмно» робство. Турската феодална власт подложила на нечуван произвол покорените раи: непосилни данъци, насилия, убийства, безчестия. Въпреки това обаче народът, вместо да подеме борба против угнетителите си, подивял, оскотял и скрит зад мъдростта «Покорна главичка остра сабя не сече», заспал дълбок, непробуден вековен сън. За негово щастие обаче на 1762 г. припламва искрата на Паисия — искра на народно осъзнаване, искра на стремеж към свобода. Веднъж породена, макар и в много ситен и скромнен вид *идеята за свобода* започва да едрее като пролетен ден: от искра става лъч, после пламъче, пламък и най-сетне избухва като пожар в Априлското въстание.

Но пита се тогава, защо на 1856 г., когато дядо Никола² с руски рубли в кесията канеше габровското население не към въстание, а към протест срещу неприлагането на дадените на българския народ с хатишерифа и танзимата правдини, той биде подгонен и убит не от башибозуци и низами, а от габровски «раи» начело с габровския чорбаджия Христо Дюстабанов и защо само 20 години след това, на 1876 г., синът на чорбаджи Христо — славният

¹Гениалният и ненадминат майстор на българското перо Захари Стоянов, чиито «Записки» за всеки, който се занимава с масова психология, представят българска «Илиада», по повод въстаническите колебания на панагюрските еснафи бележи:

«Далеч от мен е да обвинявам бай Ивана в нерешителност. (Бай Иван е онзи панагюрски еснафлия, в чиято къща бил отседнал Бенковски със своя щаб преди обявяване на въстанието и който преди пукването на пушките непрекъснато се препоръчвал пред воеводата, че «едното му око все в шумата гледа», а когато гърлата на апостолиите и на шишанетата им възвестили въстанието, се въртял като ударен и с пресъхнал език едва бърбал: «Къщата ми!... Къщата ми запалихте! Смилете се поне за децата ми!») Както той, така и панагюрските граждани, които искаха да почакаме още малко — хора еснафлии с тежки семейства и известен имот, — не им беше така лесно да презрат всичко това и да грабнат пушката заедно с отчаяните и компрометираните апостоли, за които отдавна нямаше прибежище в България. Не е така лесно за един довчерашен мирен гражданин да стане от един път бунтовник» («Записки... издание на «Казанлъшка долина», 1940 г., с. 397).

Поради това и първата жертва на въстанието беше оплакана така:
— Мъжо! Мил мъжо! Стопанино! Дали воловце си нямаше, или сюрня овце? За какво беше петимен на къщата си, та отиде да се биеш с турци и черкези? Пусто останало и българското царство. . . (Цит. издание, с. 447.)

² Във връзка с Кримската война между Русия и Турция.

воевода Цанко Хр. Дюстабанов — поведе в Габровския балкан чета от 400 души габровци? Какво е станало между тези две дати?

Ако сочим като причини за въстанието непосилни данъци, ангарии, произвол на турската администрация, произвол на отделни турски чапкъни, тогава защо не се създаде вътрешно въстаническо движение преди издаване на хатишерифа и хатихумаюна, дори преди реформите на Митхад паша, а едва след тях?

Нима е случайно, че масова вътрешна въстаническа организация се създаде едва от 1869 г. насам? Нима Раковски е бил по-прост от Каравелов, за да не дойде до тази идея, а да се занимава цял живот с четничество? Нима преди Раковски, Каравелов и Левски не е имало просветени, смели и с обществено чувство българи, които да изразят нуждите на народа? Как да обясним, че бащата на Раковски беше мемлекет-чорбаджия на Котел, т. е. султански чиновник?

Нима е случайно, че през кърджалийско време (1792—1808 г.) турската власт без всяко колебание въоръжаваше «раите» и с тяхна помощ отбиваше нападенията на кърджалиите?¹

Възстановяване на пълната картина от тежести на турското робство, от неговото начало до края му е задача на историците специалисти. За изследвачите и обществената душевност това е един предварителен въпрос от чужда научна област. И ако те са принудени сами, като дилетанти, да си дават сметка за тази картина, това става, защото специалистите не са изпълнили още своя дълг.

Прочее моите по-нататъшни бележки трябва да се считат само като поставяне на въпроса, точен отговор на който други трябва да дадат. Но аз съм убеден, че точното и трезво изследване на събитията като есенен вятър ще обрули шушулките на много исторически заблуди, като се почне от известния израз на историческо невежество «петвековно *тъмно* турско робство» и се свърши със соченето като причина за Априлското въстание и някакви «непосилни данъци». В това отношение трябва грижливо да се преценят с логиката на здравия разум както писанията на чужденци, пътували през България в XV, XVI, XVII, XVIII и XIX век, така и мемоарната ни литература от рода на «Житие и страдание грешнаго Софрония», за да се разбере, че турската власт, първо, като всяка власт, второ, като

¹ «Но преди руските войни българският народ е живял под турското владичество сравнително много по-добре, отколкото когато са захванали да се грижат за неговите съдбини различни християнски държави.

Това се доказва още по-добре, като се вземе пред вид, че на българите се е позволявало да носят оръжие открито наедно с турците, че във време на кърджалийските времена те са били свободни да се бранят от нападателите с оръжие в ръка, убивали са ги, събирали са чети, мнозина са били предводители на тези чети, съставени от българи и турци, нещо, което у последните се считало за престъпление в по-новите времена», пише Захари Стоянов в «Записките» си (с. 228).

феодална власт и, на трето място, като чужда власт със своето потисничество е създавала недоволство в национално и социално потиснатите райони, но че това недоволство не всякога и навсякъде е било толкова силно, колкото ни го представят някои писачи, които, пишейки, разкриват не историческата истина, а своята предвзетост или личното си невежество.

Аз ще разгледам тежестите на турската власт по време на Априлското въстание не с оглед на това, дали те са будили недоволство — въпрос, по който не може да има спор, — а с оглед на това, *били ли са те в състояние да създадат въстаническо кипене*. И само в такъв смисъл трябва да се разбират моите полемични противопоставяния на несериозни писачи, които като причина за въстанието сочат дори закъсняване на йошурджиите да опишат навреме снопите, поради което снопите гниели по нивите, тъй като, неописани, не могло да бъдат отвозвани за вършитба.

Обиколил съм следните въстанически места и средища на революционна дейност: Копривщица, Панагюрище, Клисурса, Сопот, Карлово, Калофер, Казанлък, Сливен, Стара Загора, Нова Загора, Ямбол, Айтос, Севлиево, Троян, Тетевен, Габрово, Дряново, Търново, Ново село (Троянско), Батошево (Севлиевско), Бяла черква, Михалци, Мусина (Търновско). Познавам писаната им история, разпитал съм през годините 1936—1938 всички живи съвременници на събитията отпреди Освобождението; събрах, доколкото бе възможно, всички данни за възрастта, занаятието, семейното и материално положение на всички участници в революционните комитети и във въстанието, за задължеността им, за причините, които са ги хвърлили в борбата, и въз основа на така събрания материал, в подробностите на който тук не мога да влизам, дойдох до следното убеждение досежно *непосредните* причини за въстанието:

Не е вярно, дори смешно е да се твърди, че въстанието било предизвикано само от непоносими данъци, произвол на турската администрация, безчинства на частни лица — турци, — обезчестяване на жени, дишхакъ и други насилия.

Данъците преди въстанието в местата, които лично съм посетил, решително не са били непоносими **особено като се сравняват с днешните**. Никъде не чух оплакване от непосилни данъци. Вярно е че на места събирачите на данъци (**в мнозинството си българи**) са вършили известни злоупотреби, но такива злоупотреби били възможни в по-затънтените краища и почти били изключени в местата, където избухна въстанието, защото там винаги българщината е била будна и не е позволявала такива безобразия поне малко преди въстанието.

От друга страна, събрах достатъчно данни, от които се вижда, че българите успешно са лъгали йошурджиите при определяне на десетъка независимо от това, че той като натурален данък е най-непоносимият вид на облагане.

Смешно е да се говори за *системен произвол* от страна на турската администрация.¹ Какъв произвол е имало в един Калофер например, където всеки пратен мюдюрин е треперал да не засегне нещо старците, защото достатъчно било те да пишат два реда на дядо Тъпчилеща в Цариград, за да изстине мястото му в Калофер и той да си замине между два дни? Какъв произвол е имало в Копривщица, Панагюрище, Тетевен, където турчин не е имал право да минава яхнал на кон, където кадъна не е могла да роди? Какъв произвол е имало в Котел или Казанлък, управлявани фактически от българи — мемлекет-чорбаджии? Какъв произвол е имало в Сливен и Ямбол, където за най-голяма турска храброст се е смятало минаването нощем през Клуцохор или Каргона (българските части от тези градове) и където, когато турчин искал да се похвали, че е храбър, казвал: «Наемам се да мина нощем през Каргона.» Какъв произвол е имало в Габрово, дето дядо Илия Видинлията, личен приятел на султана, е обуздавал дори изпратените там турски офицери?

Вярно е, че тук-там (в Габрово, Клисура) конашките заплата устроили обири и убийства, но това били редки, единични случаи.

Що се отнася до *крадене на момичета* за турските хареми и потурчването им, за такива случки, станали десетки години преди въстанието, никъде не можах да узная.

Обезчестяване на жени, принуждаване населението да храни насилва турци, дишхакъ и други подобни насилия е имало само по старозагорските села поради това, че там малобройното българско население било пръснато между гъсто турско население и разни турски чапкъни и нехранимайковци превърнали в занятие миткането по българските къщи, където принуждавали беззащитните българи да ги хранят безплатно, а на това отгоре посягали и

¹ «Турското правителство — пише в «Записките» си Захари Стоянов — при всичката си деморализация винаги е държало страната на народа срещу тиранията на различни забити, аени, чорбаджии, па дори и на подвластни князе. Много паши и каймаками са били изгонвани и сваляни от своите постове вследствие на най-малкото оплакване от страна на населението, без разлика на вяра и народност. Достатъчно е било един махзар, и забитинът отивал да се не види. Чумата на търновските кадии са били няколко бебровски мюзюхири, които са си играели с тях, както си искат. В Сопот, Калофер и Панагюрище мюдюрите не са смеели да доведат и своя любим харем от страх да не разсърдят населението. Когато някой от подвластните, сръбският напр. или румънският княз, са поискали да покажат зъб на народа, ние виждаме, че Турция заема страната на слабите. И така турските халифи с белите чалми са се съобразявали много по-добре с евангелието, отколкото християнските господари, на които скипърът и короната са били покрити с кръстове и с изречения от същото това евангелие» (с. 259).

Не може да се обясни дълголетие на турското владичество, ако се нямат пред вид и тези грижи на султаните за запазване вътрешния мир, макар че тяхното осъществяване наредко е било осуетявано от провинциалните административни органи, надзорът над които поради феодалната организация на държавата не винаги е бил успешен.

на жените. Това обяснява масовото участие на старозагорските селяни в революционните комитети и готовността им да участвуват в Старозагорското въстание през 1875 г.

На други места, особено в градовете, за конак на турците са били определени специални ханища, като разноските за конака били плащани от общинските каси.

Но казаното дотук в налагащата се в случая заострена полемична форма не трябва да се схваща в абсолютен смисъл, т. е. в смисъл, че българското население гледало на турската власт като на пратена от провидението да му осигури ред и благоденствие и че то в сърцето си непрекъснато отправяло молитви към всевишния да продължи колкото може по-дълго годините на тази власт.

Турската власт, като всяка власт, беше точка, която събираше недоволство и проклетия, които би събирала и една българска власт, по силата на това, че е власт, че нейното предназначение е да управлява, да иска подчинение, да събира данъци, и при това да върши тази дейност чрез не винаги нравствено изправни хора.

Убийство ли станеше някъде, произвол ли, насилие ли, за народа виновна беше властта, която, когато се отнася до събиране на данъци, е усърдна, обаче когато се касае за запазване на реда, предпочита да сърба кафе на сянка с познатото ориенталско безгрижие.

Биваха ли извършени тези безобразия от турчин, особено от орган на властта, тогава недоволството преминаваше в ярост: ако властта не беше *турска*, сигурно нямаше да бъде така; омразата против турското владичество ставаше от двойна степен.

По този начин в течение на векове се напласти омраза, свързана с името «турчин», като в съзнанието често избуяваха чувства, несъответни на истинското положение на нещата. Върху основата на тази омраза срещу турчина потисник, омразен и поради битовите и верските различия, дойдоха новите условия, за да превърнат тази омраза във въстаническа ярост и решителност.

Кои бяха тия условия?

Участници в революционните комитети и във въстаническите редици идеха по следните шест главни линии:¹

1. Неспособността на разлагащата се *турска феодална държава да осигури имота и живота* на своите поданици, особено на българите. А сигурността за търговия и съобщения бе станала вече крещяща необходимост за младия български търговски капитал, за разширяващото се у нас от XVIII век насам разменно стопанство. Нашите занаяти от местни бяха станали износни и всички точки на

¹ В отделни случаи тези линии не само че не се изключваха, но се преплитаха в най-тясна връзка.

турската империя, дори чужбина, бяха пазар за българските стоки. С една дума, зараждащото се у нас капиталистическо общество изтъкваше негодността на старата феодална политическа организация. Тази негодност се разкри най-вече, когато след Кримската война (1856 г.) в България бяха преселени към 200 хиляди черкези, които подложиха на грабеж селяни, търговци и занаятчии. По тази линия в революционното движение влязоха заможни еснафи, имотни селяни и малкото чорбаджии¹ в Габрово и Тетевен.

2. *Инородността* на държавната власт, както и феодалния ѝ характер, неща, които държаха настрана от държавното управление и от важни клонове на обществения живот мнозинството от българския народ независимо от предимствата, които бяха запазени за господстващия турски народ във вреда на българския.

Турската власт като *феодална* отстраняваше от управлението не само мнозинството от българския народ, но и мнозинството от турския. За българския народ това положение бе долу-горе търпимо, докато под турския феодализъм стоеше неговата местна ограниченост. Тя стана обаче нетърпима за голяма част от народа ни с поява на паричното стопанство, на отделния собственик: селянин, занаятчия, търговец, с поява на *индивидуализма с неговите желания за лична проява и зачитане*, т. е. с появата на Възраждането, на капитализма у нас.

Психологически турската власт *засягаше индивидуализма* на будната част от народа ни, особено на *интелигенцията*, първо с недемократичността си, т. е. с това, че не питаше всички граждани какво мислят по управлението на държавата, а им пращаше за управници нечути и невидени турски дегенерати и на това отгоре задължаваше българите да правят теманета на тези некадърници. На второ място, българите по начало нямаха достъп до най-важните ведомства. Турската власт по изключение правеше някои българи (Гаврил Кръстевич, княз Богориди, Стефанаки бей) свои чиновници, но само когато бе уверена, че те ще ѝ служат не по-зле и от самите турци. На трето място, отживялата феодална държавна форма изобщо бе пречка за капиталистичното ни и културно развитие, а мнозинството от българската интелигенция, добила образование в чужбина, запалена от вида на живота в напредналите капиталистически страни, гореше от желание да прояви силите си в ново обществено и културно строителство. Прочее турската власт, като отне на тази интелигенция всяка възможност да прояви всичките амбиции на събудения си и жаден за лични прояви индивидуализъм, на който в чужбина бяха създадени така примамливи образци, я направи свой смъртен враг.

3. *Грабителството на някои български чорбаджии* от стария тип, като троянските, еленските, които, опрени на

¹ Под «чорбаджии» навсякъде разбирам капиталистическата група у нас.

подкупни турски администратори, грабежа невежото българско население по-жестоко и от най-лошите рязани читащи.¹

4. *Пролетарската линия.* Още преди Освобождението в Карлово, Калофер, Габрово, Стара Загора манифактурното производство в гайтанджийството, железарството и бакърджийството (производства, които искаха голям капитал) беше създадо наемен пролетариат с надница три гроша, плащана за работен ден от тъмно до тъмно. Към групата наемници трябва да причислим обезпокоително растящия кръг от майстори занаятчии (особено абаджии), които поради ограничението на пазара за занаятчийски произведения не можаха да станат «башкалии» (самостоятни) и да тръгнат да продават на свободния пазар готова стока, а бяха принудени да работят у дома си за търговците на парче, допълвайки мизерните си приходи със земеделски труд.

Социалните черти във възгледите, проповедите и песните на много революционни деятели изразяваха интересите на тази група участници в освободителните борби, която търсеше в тях освен национална още и социална правда.

5. *Линията на селската безимотна беднота,* която гледаше от своите гладни балкански зъбери турските чифлици или работеше в тях като ратаи и изполичари. **Тази беднота гледаше на Освобождението като на селска феодална чистка.**²

6. Най-сетне имаше и една (най-малобройната) група, която сложи глава в торба не защото беше непосредно материално засегната, а защото поради господстващата тогава патриархална нравственост не можеше да търпи и да «гледа турчин, че бесней над бащино огнище».

Докато последните пет линии засягаха отделни части от населението, първата засегна мнозинството от народа било пряко, било по пътя на нравствения протест, на патриархалното негодувание. Всъщност тя завъртя останалите в бурята на въстанието. Във всяко въстанало място поставях ясно и разбрано въпроса: «Без черкезките обири щяхте ли да въстанете?» Отговорът навсякъде бе един: «Никога.»

Така че на черкезките обири бе писано да направят повече невъзможна турската феодална власт като политическа организация на новото капиталистическо общество, което никнеше върху развалините на затвореното натурално стопанство.³ Така че освободителните борби бяха

¹ Както е известно, старото, чорбаджийското грабителство бе ликвидирано на много места, още доста време преди въстанието.

² Една от задачите, които нашето освобождение разреши, беше оземляването на безимотното българско балканско население със земята на изселилите се от България турци — нещо, което по силата на нещата стана почти без пари.

³ Няма съмнение, че основна причина за Априлското въстание бе историческата необходимост от премахване на турския феодализъм у нас. Тази необходимост се изрази главно чрез черкезките обири, които

борби за премахване на феодализма у нас, за премахване на националното робство, а за някои въстанически среди — и борби за премахване на социалното робство.

Стопанската основа на турския феодализъм, както и на всеки феодализъм, бе затвореното натурално стопанство. При това той има историческото щастие да не бъде изложен на нахлувания от преселващи се народи, тъй като турците бяха последната преселническа вълна от Азия в Европа. Затвореното натурално стопанство създаваше условия за дълги периоди на вътрешен мир, а победоносните турски войски векове наред осигуряваха външния.

Турската феодална експлоатация (данъци и повинности) в никой случай не е превишавала тази във Второто ни българско царство. Нещо повече — привилегированите раи получаваха положение по-благоприятно от това, което имаха при българската власт. Вън от това турското завоевание освободи българското население от българска феодална кристализация¹, военна повинност, непрекъснати вътрешни размирици, както и от военните ангарии: хранене на войски, превоз, строеж на крепости и пр. И ние смело можем да кажем с думите на проф. П. Ников: «След първите два завоевателни века на примерно турско управление на мир, ред и сигурност, правда и благосъстояние, които българският народ почувствувал като благодат въпреки чуждия ярем, от края на XVI век турската държава почнала да се разлага и запада вътрешно и външно» («Възраждане на българския народ», с. 19).

Тази феодална идилия обаче се пръсна при първите военни неуспехи на турците. Кърджалийството най-напред показва негодността на турската феодална власт да поддържа вътрешния мир и ред. И само поради това, че тази власт в сътрудничество с българското население героично се бори против кърджалиите, това народно бедствие не беше вписано като пасив в тефтера на турското управление.

Но това, което кърджалиите не можаха да направят, направиха си го самите турци, като след Кримската война преселиха от Русия в България² към 200 000 черкези. От една статистика на населението в Дунавския вилает, правена преди въстанието, се вижда, че тези черкези били разселени (1863—1864 г.) из цяла България, за да заселят

спрямо нея трябва да се разглеждат като случайност. Прочее черкезките обири бяха случайността, чрез която се изрази обществената необходимост на времето, и в този смисъл те бяха главната непосредна причина за Априлското въстание.

¹ Турските феодали като чужди по език, вяра и бит на българите живееха настрана от тях и никога не са правили опит чрез средствата на религията, науката, просветата, литературата и всички останали начини на душевно въздействие да си създадат изключителен съсловен авторитет, който да легне в основата на едно духовно покорство у народа пред богоизбраните му управници, както сигурно би станало, ако старото българско болярство се бе запазило като управляваща класа в течение на векове.

² Д-р К. Иречек, «История на българите», с. 420.

турския елемент в стратегически места.¹

При пристигането им българското население било заставено ангария да им изкорени гора за ниви и да им направи къщи. Обаче тези диви номади и пастири не били свикнали да превиват гръбнак зад ралото. Те счели за по-лесно и удобно препитанието от грабеж. Започнала ерата на черкезките обири. Засновали по беззащитните български поля на своите номадски коне тънките, опечени от слънцето фигури на черкезките разбойници. Пропищяло дете в майка.

Неспособността на турската власт да се справи с черкезите вдъхнала смелост на хайдуците от другите народности — турци, българи, цигани. Всеки харамия навивал червен месал на главата си, обувал колчаклии потури, опасвал сабя, нарамвал шишане и тръгвал да граби за сметка на черкезката племенна чест. Такъв разбойник бил например калоферският Добри воевода, когото някои по недоразумение смятат за човек на освободителното движение. Село Мусина, Търновско, хранело един турчин да го пази. Този турчин най-добросъвестно изпълнявал договора си, но нищо не го обвързвало да не краде по съседните села. В с. Енина, Казанлъшко, имало цяла махала «хайдуци», които пролет нарамвали мотики, коси, вили и тръгвали към равна Добруджа или към Румъния на работа, за да ги скрият още в съседното село и заменят с пушки и саби.²

Нещо повече — разбойническата армия числеше в редовете си дори български свещеници:

«Друг един негов събрат (събрат на свещеника в с. Х., Беленско, в което З. Стоянов бил учител), който проповядваше словото божие в близките села, стоеше много по-горе върху стълбата на народното затъпяване и нравствено деморализиране. Цялата околност го знаеше, че

¹ Публикувана в «Материали для изученія Болгаріи». Букарестъ, 1877 г., ч. III.

² Ето по какъв начин се прибираха в Калофер и влизаха в обществото хора от стила на Добри воевода:

«А имаше и такива: скитаха неизвестно де цяло лято и към зимата се присламчваха късно някоя вечер в Калофер да се операт и избърснат, та да заприличат на честни хора. Щом някой от тези дръзки, неканени и неблагонадеждни за турците гости се мернеше из улиците и това отиваше до ушите на агата, ще се почне таен полицейски надзор: в коя кръчма най-вече ходи гостът, вечер късно ли се връща, с кого се събира, какво и как говори, какви пари харчи, как изгледва заптиите и пр., и пр. Ако от всичко това нищо не излезе, агата ще повика госта в конака, ще го изгледа от глава до пети с неговите дрехи, обуца, физиономия, очи, мустаки, ръце; ще го разпита престорено любезно за тескере, де е бил досега и какво е вършил, има ли жена, деца и ще му напомни, че е срамота, задето досега такъв разълия човек не си е платил царския данък, ами се пренася от страница на страница в казамалския тефтер и е доста нарасъл; сетне ще му изсипе, без някой да му ги иска, куп бащински съвети. Най-сетне всичко се свършва с това, че гостът или баща му, или пък роднините му изпращат на агата ока кафе, две-три оки шекер и след един-два деня оглашеният гост се разхожда вече свободно из улиците с нов ален фес, като турско ефенди из пловдивския конак, и сега всеки говори с него. Ни лук ял, ни на лук мирисал» (Н. Начев «Спомени» в Сборник на Калоферската дружба, кн. I, с. 195).

неговата десница беше потопена в кръвта на четири-пет жертви, които той бе убил с грабителска цел по разни пътища. Знаеха го още, че деня ходеше с килимјавка, с дълга подрасница, а нощно време с гъжва на главата и с колчаклии потури съпровождаше другаря си Ферада— прочут главорез покрай Дунава, с когото обираха пътниците» («Записки», с. 139).

Какъв режим на сигурност и психология установиха тези разбойници — «бич за земеделците и ужас за търговските кервани» по израза на Иречека?

«В селата — четем в една дописка до в. «Македония», — откакто са дошли черкезите, селянинът не знае кое е негово, кое — черкезко.»

Вкусът на черкезите към предмета на кражбите им не познавал никаква възискателност. Принципът бил— «каквото падне»: закачена дреха на някое дърво, козинява торба, добитък, черга и всичко останало, което отговаряло само на едно-единствено условие — да може да се носи на кон или да тича след него. Особно любим предмет били белите български навуца, каквито черкезките дами не знаели да тъкат. Българин, обут с бели навуца, виждал ли, че срещу него препуска черкезин, още отдалеч почвал да ги сваля, иначе черкезинът му теглел куршума и го събувал.

Жените не смеели вече да излязат сами на нива, нито да се връщат късно. Ако не им направели друго, най-малко им вземали торбите с хляба. За да пазят добитъка си, селяните го прибирали от къра по домовете си. Но понеже черкезите последвали добитъка и почнали нощно време да го измъкват из оборите, селяните изобретили нарочни приспособления. Добитъка затваряли в мазето — в долния кат на къщата. В пода на горния кат, зад вратата на долния, пробивали дупка и оттам спускали дебело дърво да затиска вратата и само така успявали да спасят добитъка.

Черкезин срещнал ли невъоръжен, сам човек да води добиче, без всякакви думи вземал добичето и препускал през полето. Ако човекът не водел добиче, вземал му торбата или навуцата, или пък горната дреха, но във всеки случай не го пускал да си отиде, както е тръгнал. Това принуждавало селяните да пътуват винаги на групи.

Най-страшно било минаването по пътища, които навлизали в гористи дерета. В тези дерета винаги имало разбойнически засади. Поради това, който приближавал такова дере, чакал, докато се съберат повече души, и тогава всички групово минавали.

Вие можете да си представите в какво душевно състояние са се намирали селяните от селата, изложени на ежедневни обири, с какви чувства са лягали, с какви са ставали, с какви мисли са отивали в полето на работа, в града на пазар, с какво спокойствие са пращали жените във от къщи. И тъкмо този ужас, тази ежечасна тревога изпъна нервите на тези кротки и незлобливи хора, докара ги до границата между живота и смъртта, където те пред ужаса на

живота предпочетоха рисковете на смъртта в борбата.

Бяла черква, Мусина, Михалци — селата, които дадоха четата на Бачо Киро — въстанаха само поради тази причина и поради нищо друго — никаква беднота, никакви данъци, никаква липса на земя, никакви борчове.

— До черкезите — казваха ми всички — никой не е помислял за въстание. Но откак дойдоха те, не можеше вече да се живее, не можеше да се търпи. Животът стана непоносим.

И наистина Самоводене например, в което имаше революционен комитет, не въстана, понеже не бе подложено на обири. Хотница също не въстана, макар че това село беше без земя, препитаваше се от правене на метли и друга ръчна работа и гладуваше върху голите камъни на един безплоден баир.

Точното изследване на всяко село потвърждава истината: има ли черкезки обири, има масов деен революционен комитет; няма ли тези условия, ако има комитет, хората му гледат на свободата като на една възможност за по-добър живот, не като на нужда, която да отстрани опрения до кокала нож. Такъв бе случаят със Самоводене например.

Населението не на всички градове бе изложено на черкезки обири, както и не всички части от това население. Поради това масова революционна дейност имаше само в градове, изложени на обири, като в революционната дейност участваха повече съсловия, засегнати от тези обири.

В Дряново и Търново например комитетите се състояха само от по няколко души млади разпалени на нравствена почва хора, които не смееха да се обадят пред обществото, защото бащите им публично, за общ позор, щяха да им издърпат ушите, задето са зарязали златната, сигурна и благословена търговия и са тръгнали по ума на «нехранимайковците».

В Панагюрище, Копривщица, Клисурса, Карлово, Тетевен, Стара Загора, Сливен, Ямбол, Севлиево, Ловеч комитетите бяха масови.

В големите градове Русе, Пловдив и София имаше най-малко любители на въстаническа дейност, макар че там от най-отдавнашно време живееше будно българско население.

Защо бе това така? Да почнем с участието в революционните борби на малкото чорбаджии търговци, които влязоха в тях само по тази линия.

В Тетевен, в този прекрасен град, начело на комитета бяха най-богатите търговци и лихвари: дядо Станьо Врабевски (милионер, свършил Роберт колеж в Цариград, владеещ няколко езика), Петко Милев Страшния, братя Станеви. Те устройоха арабаконашкия обир на пощата, те отидоха след разкриването му в Диарбекир. Кой направи тези заможни хора бунтовници и другари на авантюриста Димитър Общи? Идеята за свобода? — Но тази идея по би приличала на търновските чорбаджии, които цял ден

гледаха пред себе си останките от старото българско величие, от старата българска свобода. Просветеността им ли? — Но нима расовите котленски чорбаджии бяха по-малко просветени от тях? Нуждата да управляват града ли? — Но те го управляваха и без друго, макар и той собствено да не се нуждаеше от някакво особено управление. Пропадането на търговията им ли? — Нищо подобно: те бяха спечелили богатства, стигащи и за внуците им.

Вярно е, по-добре да нямаш над главата си власт, и то разложена и безсилна турска власт, упражнявана от изродени, неграмотни и често пъти смахнати турски професионални административни безделници, самото присъствие на които в България бе просто обидно, още повече — да бъдеш принуден да им отдаваш почит като на по-горестоящи. Но на всичко това можеше да се намери цаката, можеше да се намери начин за приспособление, можеше да се преглътне. То не бе в състояние да накара тези хора да сложат глава в торба. Имаше нещо друго, нещо по-силно.

Около Тетевен имаше помашки села. Който е ходил в Тетевен, знае, че някога тоя град се е сношавал с Троян, Ю. България и Етрополе по балкански пътеки. А пътят към Дунавската равнина и сега минава през тясната долина на Вита. С една дума, на всеки път и пътека, които излизали и влизали в Тетевен, можело да се сложи разбойническа засада. И нашите помаци не закъснели да се възползват от тези обстоятелства.

На Петко Милев баща му е убит от разбойници. Бащата на братя Станеви също. Над главите на тези тежки търговци по няколко пъти свирели хайдушки куршуми и само крилатите нозе на аждраханите им ги спасявали от сигурна смърт. Дядо Станьо бил длъжен да се грижи за повече от двадесет вдовици на кираджии, убити при пренасяне на стока.

Не могло да се диша вече при тази атмосфера на непосредна и ежечасна угроза за човека да бъде убит и ограбен.

В габровския комитет от чорбаджиите участваха само някои производители на гайтан, като обесения в Търново след въстанието Христо Топузанов. Върли противници на всяка борба против султана бяха обаче производителите на железарски стоки от рода на дядо Илия Видинлията. Защо? За железарските стоки имаше добър пазар. При това търговците на тази стока я продаваха само на едро, като я откарваха на големи кервани, т. е. безопасно, било в Румъния, било към Цариград. Нямахме защо тези доволни от живота и съдбата си хора да нарушават кефа си и да смущават тъй необходимия за тяхната търговия мир в широката турска империя.

Не бе така с производителите на гайтан. Освен на едро те продаваха чрез кърджии (пътуващи с коне продавачи на дребно) и гайтан на дребно. Габровските кърджии, за да

получат големи печалби, ходеха да продават гайтан на турците чак до устието на Дунава. Но откакто почнаха черкезите обири, тази златна търговия стана невъзможна. Ако разбойниците не убиеха и ограбеха кърджията на отиване, това сигурно ставаше на връщане. Ако се отървете жив той, отиваше зян конят му, а често пъти и кесията му. Но от това страдаше не само дребният кърджия. Той купуваше обикновено на вересия, и то на висока цена. Убиеха ли го, изгаряше вересията на търговеца. Вън от това друг вече не смееше да замести убития, поради което тази търговия умираше.

Котленските чорбаджии не биваха ограбвани, защото минаваха винаги групово и добре въоръжени Чалъкавакския проход, когато отиваха в Добруджа. При това те поддържаха в прохода своя собствена полиция — Цоньо воевода, който обираше само минаващите турци.

Панагюрците бяха ограбвани в «Окопан», когато отиваха в Пловдив. Досега там се употребява поговорката: «Обраха ме като в «Окопан». Копривщенските търговци бяха ограбвани при Балвандервент, и то не на отиване, когато всички отиваха групово, а на връщане, когато някой изостанеше поради недовършена работа, недосъбрана вересия и пътуваше сам. Карловските, казанлъшките търговци бяха обирани в «Лещака», а карнобатските при отиване на пазар в Бургас.

Това бе прочее причината, която хвърли във въстанието пътуващите търговци и занаятчии. Търговията «на място» в големите градове София, Пловдив, Русе, Търново, както и в редица други градове, където беше осигурена от обири, не се нуждаеше от свобода, добита по революционен път, и затова носителите на тази търговия, искайки да запазят широките пазари на турската империя, стигаха най-много до идеята за дуализъм с Турция, изложена в прословутия мемоар¹ до султана, в който политически деятели, представители на казаните търговски среди, искаха *от султана* самостоятелно конституционно-парламентарно управление на българските области, като султанът се венчава за български цар в една от старите ни столици, т. е. искаха персонална уния, в каквата преди Европейската война се намираха Австрия и Унгария.

Ужасът и протестът от тези обири и безчинства надвисна като тъмен облак над нещастната ни родина и даде сила и тласък и на останалите линии на недоволство от турската власт, които сами, без тази причина, мъчно биха довели до въстание, и то при толкова малко изгледи за успех. Само тази причина бе в състояние да докара «причерняване пред очите» на приспособяващите се към всички условия дребни собственици — занаятчии и еснафи, — да не говорим за търговците, и да ги хвърли в една такава отчаяна акция, каквата беше Априлското въстание.

¹ Д. Т. Страшимиров. История на Априлското въстание, 1907 г., т. I, с. 23.

Но ако черкезките обири, разкривайки по най-непоносим начин историческата негодност и неудържимост на турския феодализъм, бяха главната *непосредна* причина за Априлското въстание, те не бяха единствената. И останалите причини, също проява на този разлагащ се под напора на новите обществени сили феодализъм, допринесоха, всяка според силата и значението си, за количественото нарастване на народното недоволство и прерастването му в ново качество: въстаническа нетърпимост и решителност. Поради това и тези причини трябва да намерят съответна оценка. Но понеже досега върху тях вече доста е писано, тук ще ги разгледаме бегло.

*Интелигентският индивидуализъм*¹ бе засегнат както от феодалния характер на турската власт, така и от нейната инородност. Но тогавашната ни интелигенция не бе еднородна. Тя бе разслоена на толкова кръга, на колкото обществени групи бе разслоен и самият народ, от който тя излизаше. Поради това тежестите на турската власт не действаха по равен начин върху различните кръгове на тази интелигенция.

Най-напред имаше български интелигенти на вярна служба на турската власт.

Мнозинството обаче бе за борбата за освобождение. Но схващанията за начина на освобождението в тази група не бяха еднакви: една част, заета със собствените си работи, не вземаше пряко и дейно участие в освободителните борби, а само им съчувствуваше. Друга група, **изразяваща интересите на мнозинството от капиталистическата група у нас**, бе за дуализъм с Турция и най-сетне трета част бе за пълна независимост, извоювана чрез въоръжено въстание.

Но и съставът на революционната интелигенция не бе единен, обществено еднороден. В редиците на тази интелигенция влизаха както синове на търговци (Раковски, Г. Дражев от Ямбол, Г. Апостолов от Стара Загора, Цанко Дюстабанов и др.), така и синове на занаятчии, селяни и други дребни съществуваания (Ботев, Левски, Зах. Стоянов, Найден п. Стоянов, повечето от учителите и др.), Поради различния си класов произход и отхрана не всички революционери по еднакъв начин гледаха на въстанието и на бъдещата свобода.

За Раковски и Бенковски въстанието бе средство, чрез което щяха да получат от освобождения български народ короната на старите български царе. За Г. Апостолов свободата означаваше смяна на турските паши с български началници. И той още преди въстанието правеше пред своя

¹ Този индивидуализъм като духовно явление не бе проява на някаква външност (метафизична) същина на човека. Той бе продукт на определени стопанско-обществени условия: поява на частния собственик в занаята, търговията и земеделието и поява на занаятиятата на личен труд: управление, духовен труд и пр. Но веднъж породен като обществен производ, индивидуализмът има вече известна относителна самостойност.

братовчед — сетнешния генерал Вълчев — репетиции как ще си разменят местата със старозагорския Емин паша. Живият още Ст. Станимиров ще ви каже, че по-голяма част от времето на заседанията си учителите от габровския комитет прекарвали в мечти и кроежи кой какъв пост ще заеме в свободна България.

И тази линия сред нашата интелигенция, линия на незадоволения индивидуализъм, игра немалка роля като неин двигател.

Но ако за част от революционната ни интелигенция революционното дело бе пиедестал за историческо безсмъртие и път към лична власт и кариера, за мнозинството от народната интелигенция начело с Левски то бе саможертва в беззаветна служба на нещастния български народ от низините: ограничаван от турската власт, обиран от черкези и чорбаджии, убиван от разбойници. По силата на старата патриархална нравственост, на човещина, на състрадание към ближния, на отзивчивост към участта му¹, теглото на мнозинството от българския народ не можеше да не създаде *народническо* умонастроение сред неговата интелигенция. За тази интелигенция свободата бе въздух за дишане. Тъкмо тя лягаше и ставаше с девиза на Левски: «Ако спечеля, печеля за цял народ, ако загубя, губя само себе си.» Тази интелигенция пееше от сърце и вливаше душата си в песента:

Не щеме ний богатство,
не щеме ний пари,
а искаме свобода,
човешки правдини.

Тази интелигенция се кланяше на бога от Ботевата «Молитва».

Грабежът на чорбаджиите от стария тип, които разполагаха безнадзорно с общинските и черковните пари, а въвн от това грабежа вулгарно невежото и уплашено население, на много места бе премахнат след дълги борби между чорбаджии и еснафи. Но тук-таме все още имаше такива хайдуци, за да наливат масло в огъня на народното негодувание.

Пролетарската линия, трябва дебело да подчертаем, даваше професионалните революционери, хъшовете или революционните «нехранимайковци», с каквито имена самодоволните заможни еснафи и чорбаджии се стремяха да унизят онези, които не искаха да превият врат за три гроша, **ниито да целуват с благодарност десницата на своите работодатели, задето не ги остави л и да умрат отведнаж от глад, ами след известен мъченически живот.**

И наистина какво друго освен борба против всяко потисничество оставаше на тези хора (особено на синовете им), получаващи 3 гроша надница, с която едва се

¹ 1 Подробности вижте в книгата ми «Бит и душевност на нашия народ», 1940 г., ч. I, глава XXXIII.

прехранваха, камо ли да отделят, за да си направят къща — най-голямата мечта на стария, па и на днешния българин? Какво друго оставаше на тези хора, натъпкани по 5—6 души под наем в една от стаите на т. нар. «чифлици» (казарми от стаи за наемане)?

Мнозинството от четата на Цанко Дюстабанов бяха железарски, обушарски и гайтанджийски работници. «Хайдушкият Сливен», по израза на З. Стоянов, не беше нищо друго освен синовете на пролетаризираните сливенски еснафи, синовете на кръчмарите и кираджиите, които от «Казакалая» на Садък паша (Чайковски) се прехвърляха в четите на Панайот Хитов и Х. Димитра. Чираците и калфите на цариградските занаятчии бяха пилище, което непрекъснато попълваше опразнените хъшовски редици на Румъния. В чорбаджийска Копривщица имаше над 500 души майстори наемници, във от другата беднота: кираджии, дървари и овчари. Да не говорим за Карлово и Калофер, родните места на славните революционери Ботев и Левски.

Трябва да се признае, че по *линията на селската беднота*, чакаща селска феодална чистка, в революционното движение, както и в редиците на Априлското въстание не влязоха много хора. Нищетата не винаги се отразява в съзнанието като бунтовничество. Понякога, при определени условия, тя толкова смазва жертвите си, че те не мислят за бунт. Хотница, Търновско, село без земя преди Освобождението, а сега благодарение на него най-богатото със земя село в Търновско, не е имало деен революционен комитет, нито е участвувало с хора в четата на Бачо Киро. В някои карловски села, където българите работеха по турските имоти не на изполица, ами за една трета от реколтата и дето турците ги третираха почти като безропотни роби, не е имало никаква проява на желание за борба.

Най-сетне Априлското въстание стана във време, когато *патриархалната нравственост*, остатък от човешкия морал на братство, равенство и свобода от старото ни родово общество, беше силно запазена и в значителна степен обуславяше поведението на хората, особено на младежта. Само с това можем да си обясним, че в четата на Цанко Дюстабанов взеха участие и четирима (всичките) ханджии в Габрово. Само с това можем да си обясним, че мнозинството членове на старозагорския комитет бяха момчета дюкянджийчета (бакалчета), които никой турчин не бе обидил или нападнал, на които търговийката долугоре вървеше, или както казва З. Стоянов: «Без никакво почти изключение, всички поменати младежи имаха горедолу своето състояние и никак не бяха принудени от глад да тръгнат по гората, както искат да кажат някои богати гюбрета. Единствената тяхна цел беше: пламенната идея да отхвърлят турското иго» («Записки», с. 163).

При тези младежи обаче всеки ден идеха мющерии от

селата и всеки ден в техните дюкяни преди и след премерване на солта, зехтина, желязото се съобщаваха зулумите, станали в цялата околност. Всеки ден тяхното сърце се Свиваше от болка при потресните разкази за мъките на невинните и беззащитни селяни. При това положение не можеше един ден в душите на тези младежи, сами народни синове, да не узрее решението:

— Докога?

И обществената необходимост за премахване на турския феодализъм, изразена в разгледаните тежести от турската власт, трябваше да намери своя майстор-водач, който да организира недоволните, да ги накара да забравят кепенците на дюкяните, яслите на оборите, жени и деца, мир и спокойствие на домашното огнище и да ги вдъхнови да дигнат кървав байрак. И тя го намери — това бе гениалният стратег на въстанието Гавраил Хлътев, комуто дължим свободата си и който, понеже не бе признат в родното си място, се принуди да работи под името Георги Бенковски.

С неговата дейност при провеждане на въстанието и с неговата личност ще се занимаем в следващите две статии.

II

Робството на разлагания се турски феодализъм, особно след черкезките обири, стана непоносимо и нетърпимо. За будната и тежко засегнатата част от народа ни пътят за премахване на това робство бе един: въоръжено народно въстание.

И ако Левски бе организационният гений на борбата за свобода, а Ботев поетическият ѝ гений, то Априлското въстание намери своя майстор в лицето на Георги Бенковски, роден революционер и стратег, гений, който, ако бе се родил не в малката България, а другаде и в съответно време, сигурно щеше да бъде една от най-ярките звезди на световната история.

България бе разделена на четири въстанически окръга, наредени по степен на важността им така: Търново, Сливен, Враца и Панагюрище. И ако Априлското въстание се изчерпа главно със станалото в четвъртия революционен окръг, това показва, че там не само бяха се стекли най-благоприятните външни обстоятелства (гъсто и съсредоточено българско население, естествено укрепена планинска местност, будно планинско население), но и че там бе попаднал човекът, чиято лична дейност бе от решително значение за изхода на предприетото дело и който като много велики хора бе поставен на това отговорно място с недоверие и подозрителност, почти насила.

В мирно и обикновено време може би ти и аз, читателю, по незавидни еснафски съображения щяхме да пазим в частните си сношения достатъчно разстояние от хора като Бенковски. Ние сигурно не бихме търпели проявите на

чепатия му нрав, който не познаваше особно много ограничения и немареше за повеленията на нашия дребнобуржоазен морал. Ние едва ли бихме понесли маниите му за величие, своеобразния му политически егоизъм, който стигна до мечти за царствуване, склонността му да диктаторствува. И до ден днешен много ограничени душици, перспективата на чийто поглед едва надхвърля върха на техния нос, не искат да признаят историческите заслуги на Бенковски, по-право, мъчат се да ги премълчат поради тези му качества. Това са хора, които не могат да разберат, че човек е не това, което е в частния си живот, а това, което е в обществения; и че има случаи, когато човек става велик исторически творец благодарение колкото на добродетелите си, толкова и на пороците си и че в такива случаи историческата стойност на тези «пороци» не може да се замени с никаква дребнобуржоазна разумност, почтеност и благоприличие, защото по силата на обществената диалектика тези пороци стават добродетели, а досегашните добродетели — пороци. Но по този предмет ще имаме случай да поговорим, когато се спрем само върху личността на Бенковски.

За да оценим правилно въстаническите похвати на Бенковски¹ и на другарите му, трябва да осветлим предварително два въпроса: първо — какви бяха близките цели на Априлското въстание и, второ — при какви условия трябваше да се проведе това въстание.

III

Ако крайната цел на въстанието бе ясна и определена, същото не може да се каже за неговите близки цели, чрез постигането на които трябваше да се дойде до мечтаната свобода: народна, политическа, а за някои среди и социална. Най-малко апостолите можеха да се мамят върху това, че гражданската война, преди да бъде гражданска, е война и че тя следователно поставя основните въпроси на всяка война: въоръжение, снабдяване, организация, дисциплина, бойна опитност и пр., особено като се има пред вид, че в случая не можеше да се разчита на разложение в лагера на противника. От това гледище въстанието предварително бе осъдено на неуспех. Не само апостолите, но и много въстанически дейци знаеха, че стрелбата на българските шишанета (или «кавали», както подигравателно ги наричаше З. Стоянов) е плюеене на куршуми в сравнение със стрелбата на турските шнайдери, шаспа и винчестери и че е смешно да се мисли, че черешовите топчета ще накарат да замлъкнат Круповите топове на султановата артилерия. Друг би бил въпросът, ако това въстание трябваше да посрещне нахлулите в България сръбски или руски полкове.

Но въпреки това съотношение на силите, което не бе

¹ Независимо от това, дали те бяха лично негово изобретение, или наставление на Гюргевския централен революционен комитет.

нужно да се предвижда, защото предварително се знаеше, въстанието се проведе, макар че както признава и сам З. Стоянов, ако то се разгледа «със строго критическо око, ще се намери повече театрално, непрактично и необмислено сериозно».

И все пак апостолите трябва да са имали пред вид една по-близка и непосредна цел. Тази цел не можеше да бъде друга освен изнасянето на един въоръжен протест, който да прогърми навред за непоносимото робство на българския народ, за изчерпаното му търпение и готовността му за борба. Нещо повече — при потушава: не на въстанието България ще се покрие с пепелища и трупове. Ужасът от това, разнесен от печата на цяла Европа, ще направи българската свобода международен въпрос или както е прието да се казва, «ще трогне международната съвест». И последвалите събития наистина оправдаха безумно смелата стратегия на апостолите, която мислещите еснафи у нас, нямащи усет за историческа перспектива, наричат авантюризм!¹

Провеждането на едно такова въстание без всякакви изгледи за непосреден успех, без всякакви изгледи за спасение на участващите в него, въстание на героична саможертва, показва две неща; първо — неудържимостта на създаденото от турското робство положение, фактът, който прави излишен всеки спор относно уместността на въстанието по това време, и, второ — гениалността на Бенковски и решителността — негова и на другарите му.²

¹ Д. Страшимиров така предава плана на въстанието, изработен устно от Гюргевския централен революционен комитет:

«Да се увлече населението в борба, ако е възможно, въвн от своите жилища и където се отдаде случай, последните да бъдат предадени на пламък, каквото всички въстанали да не мечтаят да се връщат в своите гнезда и да бъдат заставени по необходимост и от отчаяние да се държат по-дълго в горите» («История на Априлското въстание», I, с. 242).

Планът на IV окръг, изработен от избраната на Оборище комисия и изложен в протокола ѝ от 17 април 1876 г., в главните си линии се съгласува с общия план: изтегляне на българското население от полските села в планините, опожаряване на селата му, завардване на планинските проходи и заемане положение на отбрана.

По-нататък?... По-нататък — върховни усилия да се задържи това положение, колкото може по-дълго, та да има време да се разгласи по целия свят, за да се възбуди световното обществено мнение и да се поставят в действие онези международни сили, които имат интерес от нашето освобождение. Но досежно това, какво точно ще стане и как ще стане, надали и самите апостоли са имали представа, която всъщност не е била и нужна.

Що се отнася до значението на предварително известния и дори желан зловец край на въстанието, както и коя главна външна сила се е имала пред вид за евентуална намеса, от особено значение са историческите думи на Бенковски, които той изрекъл, надвесен от склоновете на Лисец над обвитото в пламъци Панагюрище:

— Моята цел е постигната вече! В сърцето на тиранина аз отворих такава люта рана, която никога няма да заздравее; а на Русия — нека ты заповяда!... (З. Стоянов «Записки», с. 509).

² Неправилно е да се упрекват апостолите и особено Бенковски в страхливост, дори в подлост: че изложили на заколение населението, а самите те, без дори да участвуват в сраженията, изоставили отчаяните

Какви бяха условията, при които трябваше на всяка цена да се проведе Априлското въстание? На въпросите за въоръжението, паричните средства, бойната опитност и др. няма да се спирам, защото плачевното им състояние е ясно на всички. При това положение най-важно условие оставаше *човешкият материал на въстанието*, въстаническата маса.

Мнозинството от тези, от които можеше да се очаква дейно участие във въстанието, бяха дребни собственици; земеделци и занаятчии, т. е. хора, които по силата на общественото си положение поради естеството на своя бит и душевност обикновено са лош материал за въстание.

Дребният собственик е познат и всеизвестен опортюнист. Неговата малка собственост му осигурява винаги възможност за приспособяване към наличните условия. «Моят дом е моята крепост» — казва той. Неговият плет често пъти е граница на всичките му обществени интереси. И за да се накара този отчаян опортюнист да сложи глава в торба, да презре дом и къща, дюкян и рало, жена и деца и да хване шумата, трябва една изключителна обществена сила, която да разбие бита му, да

въстаници на произвола на турския ятаган и потърсили спасение в бягство, без да сметат, че са длъжни да подложат доброволно врат на турските брадви и да загинат задружно по началото на една безплодна солидарност.

Бенковски и неговият щаб обърнаха очи към Балкана само след като се убедиха, че на техните позиви за последен отпор, дори за нападение срещу турците, никой не се отзовава, дори се носи мисъл за убийството на Бенковски. Да не говорим за това, че отчаяното население в Копривщица под ръководството на местните чорбаджии излови, върза и затвори в спицерията на хеким Спаса апостолите и видните дейци, Волов. Г. Икономов, Каблешков, Найденов П. Стоянов и др., за да ги предаде на «турците, и че само благодарение на хитрата лъжа на стария и опитен хайдутин Иван Ворчо те можаха да се спасят от този арест, за да загинат после всички до един: кой във водите на Янтра, кой в мъглата на Стара планина, кой из занданите на турските конаци.

От друга страна, мнозинството на апостолите и ръководните дейци на въстанието намериха мъченическата си смърт във въстанието, макар и да нямаха пред вид, че заради теориите на бъдещите историци е трябвало да приемат тази смърт непременно в боевете.

На трето място, най-малко неучастието на Бенковски в сраженията трябва да се смята за страхливост. Напротив, това беше най-необходимото, което той при онези условия трябваше да направи. Знае се как подействува на обсадената в Дряновския манастир чета на Бачо Киро смъртта на легендарния ѝ воевода — славния поп Харитон. Едно случайно убиване на организатора, и душата на Априлското въстание, крепящо се в голяма степен на неговия авторитет, щеше да бъде начало на края му, защото то щеше да загуби главния си здрав център. И когато Бенковски поиска да се хвърли в помощ на отстъпващите при първия бой с турците петричани, щабът му го задържа, защото, както бележи 3. Стоянов, «ако той паднеше още в първото сражение, пропадеше и самото дело».

И нашата интелигенция, из чиято среда се чуват горните упреци, съдържаща достатъчен контингент от дребните шмекерии, може само да благоговее пред подвига на тези герои мъченици, защото малцина от членовете ѝ са способни на такава саможертва. Отричането делото на Априлското въстание, което донесе свободата ни, е отричане от тази свобода и защита на турското робство.

застраши всичките му връзки с неговото имущество и семейство, с неговите мечти и кроежи. Такъв удар за българския дребен собственик на времето бяха черкезките обири, които засегнаха колкото неговия живот и този на близките му, толкова и малкия му имотец, без който живот за него нямаше.¹

На второ място, дребният собственик като колеблива стопанска единица (поради нестабилността на стопанско-общественото му положение) е подложен във всички области на своя бит к на своята душевност на *закона за колебанието*, който закон в областта на политиката го движи между крайните точки на стихийната бунтовност и безропотен опортюнизм.

Дребният собственик, бъде ли внезапно ударен в своите стопански интереси, в своя собственически оптимизъм, в основите на своя бит, веднага става отчаян и стихийен бунтар, особно когато може да се опре на *силен политически съюзник*.

Но поради дребнособственическата си природа *той няма борческа издръжливост*. Дребната собственост му осигурява *път за отстъпление и нагаждане*. Дребният собственик *бърза с победата*. Не дойде ли тя скоро, почнат ли първите поражения, бъде ли бит съюзникът му, изчезнат ли изгледите за лека и бърза победа, той свива опашка и почва да очаква събитията със същата пресметливост, с която изчаква промяната в пазара на грънците или на сушените сливи. Оттук е извадено правилото, че *дребният собственик винаги се нагажда към политически силния*.

Нагаждането на дребния собственик към обществения терен се улеснява от кръвната му връзка с неговия имот, който той мъчно жертвува, от дребнособственическите му илюзии и от увързаността му към ежедневните дребни интереси: да се заорат нивите, докато има още влага, да се окосят ливадите, докато не са прецъфтели, да се прибере навреме жетвата, да се изтърве пазарът, да се обръснат в събота мющерииите, да не се плати полицата на падежа, да се ореже навреме лозето, да се направи туршията, да се спаси къщата от регулационния план, да не уволнят сина му от служба и пр.

IV

На кръвната връзка на дребния собственик с вещите на неговото имущество трябва нарочно да се спрем, ако искаме да разберем не само въстаническите похвати на апостолите от Априлското въстание, но и протичането на това въстание, въстание *главно* на дребни собственици.

Земята на земеделеца и къщата с дюкян и капиталецът на еснафа са жизнената основа на тези наши научни приятели.

¹ Черкезките обири в случая трябва да се разглеждат като ново количество, което се прибави към останалите тежести от робството, за да се получи новото качество: въстаническата решителност.

Както селякът, отраснал и откърмен върху черната пръст на своите ниви, така и еснафът, започнал само с две голи ръце в своя празен дюкян, се смятат загубени във от своята родна стихия: браздите и еснафския тезгях.

Но дребният собственик е дребен за това, защото в приходите му се мяркат само дребни числа. Всяка спестена пара, всеки купен предмет се отделят от залька. Дребният собственик не само присъствува на раждането на всяка вещ в своето имущество, но и голяма част от тези вещи са плод на неговия личен труд и глад.

Оттук иде кръвната връзка между дребния собственик и вещите на неговото имущество.

Старият еснаф започваше само с две голи ръце като сополиво чираче, завряно между парцалите и мешините в някое къше на занаятчийската работилница, и *от нищо*, с труд и пестене («работи, докато ти се опулят очите, пести, докато ти държи коремът»), събирайки капка по капка («хиляда бода за пара»), грош по грош, трупаше камъче по камъче своя капиталец, оросявайки го с творческа пот, обвивайки го с чувства на съзнателно самоограничение и лишние. Всеки нов грош в тефтера му бе приключване на една драма от усилия, тревоги, пестене, мъки и мечти. Всеки грош се откъртваше от душата му и носеше парченца от тази душа. Години отнапред пред неговия взор се мяркаха вещите, които той трябваше да купи в къщи, за да измери постигнатия ранг и да си създаде удобства съгласно обществения си ръст. Години наред, преди тези вещи да влязат в къщата му, те бяха неотлъчно в душата му и се срастваха с нея. Загубата и на най-малката вещ бе цяла стопанска и нравствена катастрофа.¹

Още по-почетно място в душата на селяка заемат образите на неговите волове, крави и телета, овци, овни, шилета и агнета, които той често цени повече от жена и деца. Те се раждат в ръцете му, раснат пред очите му, вземат кърма и сол от шепата му, той ги гали, радва се на техните игриви скокове, те са му другари и приятели. Той има човешки нравствено отношение към тях.²

Когато гори къщата на един еснаф, наблюдавайте какво най-напред ще почне да спасява. Той почва да изнася

¹ Омразният поибренски пъдар Рамчо ага бил предупреден от първенците на селото преди въстанието, че лошото иде и че е време да се очисти от селото. Рамчо в началото не повярвал. После се убедил и се съгласил да бяга, «но като му дошло на ум, че има ризи в селото, дадени за пране, пак се върнал» ... за да намери смъртта си (З. Стоянов, «Записки», с. 515.)

² Миналата година Стоян Змиря от гара Земен, Радомирско, купи билет от държавната лотария на късмета на магарето си, защото неговият късмет, откакто се родил, не само на държавната лотария, ами навсякъде не работел. И не щеш ли, на магарето се паднаха 2500 лв. Тържествуващ, бай Стоян заведе магарето в Кюстендил, купи му ново седло, нов юлар, нов гердан от сини мъниста, залепи му една хилядарка на челото и се фотографира за вечен спомен със своя щастлив приятел. Само за едно искрено съжаляваше бай Стоян: че не му се паднали поне 10 000 лв., та да купи на магарето и магаричка...

първата вещ, която види, безразлично дали това е някое вехто корито, някой празен сандък, или чувал със скъпа стока. Той е свързан така тясно с *всяка вещ* от имота си, че не може да се откъсне от тази връзка и да направи преценка кое обективно е най-ценното, та да го спаси най-напред. Той не е в състояние да прескочи изпречилата се пред очите му вещ независимо от нейната стойност.

На тази кръвна връзка между дребния собственик и вещите на неговото имущество се дължат масовите случаи, когато при пожар родители в усилията си да спасят добитъка и вещите забравят малките си деца в огъня.

Капитан Дренски ми разправи за удивителни сцени, станали при пренасянето тази есен на нашите изселници от Северна Добруджа. Оставете настрана пренасянето на ръждясали и негодни обръчи, счупени дъги, изгнили дъски и всевъзможни други боклуци, незаслужаващи навеждането да се вземат, камо ли пренасянето им по железница и с камиони, но могло да се види как трима души едва мъкнат каца, пълна с пръст, върху която унило се клати осланена хризантема. Изобщо наблюдавали се същите сцени, които Вазов описва в «Нова земя» при бягството от Сопот.

Дойде ли ред пък за вещи, изработени от ръката на самия дребен собственик, той става неукротим.

Когато му изгори плевнята, той обикаля въглените и се тюхка: «Бре мама му стара, вътре имаше един кош със слама.» Плевнята са правили чужди хора, но коша е правил самият собственик, затова той жали коша, а не плевнята.

Преди години придошлата Бистришка река отнесе в Панчарево известния на богатите софиянци ресторант «Абация», чийто бюфет бе украсен с големи буркани с компоти, лично производство на мадам Вилфан. И когато журналистите отидоха при останалите от ресторанта дувари на мазето и завариха там мадам Вилфан, първите й думи бяха за бурканите с компотите, а не за ресторанта.

Идете и застанете на края на с. Шипково, Троянско (отдалечено 14 км от Троян), и помолете първия дърварин, който кара със своя кон товар дърва за Троян, да хвърли дървата и да ви закара с коня в града, като за това му предложите повече, отколкото струват дървата, ще видите, че той решително ще ви откаже, макар вие да тежите по-малко от дървата. Видно е, че към тези дърва той има освен стопанско и някакво нравствено отношение.

Ако не сте били в досег с еснафи, вие едва ли бихте разбрали какво значи «тревога за недостригания калпак», т. е. *откъсване от недовършена работа*. Еснафът може да отива на война, може да отива да прави революция, може да умира — неговата последна и постоянна мисъл ще бъде мисълта за недостригания калпак.¹

¹ Един от младежите, които при Старозагорското въстание зарязаха дюкяните си и тръгнаха с четата на Стамболова към Балкана, беше и дюкянджийчето Бойчо Атанасов, който обаче по думите на З. Стоянов «не преставаше да говори какво ще кажат съседите му турци в чаршията, като видят на другия ден, че дюкянтът му е затворен»

Описаният главен социален състав на въстаническата маса отново показва неудържимостта на положението и организаторския гений на Бенковски.

Въстаническата маса от едри и дребни собственици¹ трябваше при мизерни условия и за една толкова рискована цел да бъде дигната на въстание като един човек, и то само за три месеца. За постигане на тази цел трябваше да се разрешат следните задачи: 1) Да се разгроми окончателно фактически или мисловно собственическият бит на стопаните, за да се накарат да забравят дюкяните и оборите си, та да могат да ги зарежат в деня на въстанието. 2) Да се създаде безусловна вяра в успеха на въстанието, за да се превърне опортюнизмът на дребните собственици във въстаническа решителност и готовност за носене рисковете на борбата. 3) Да се създаде революционно напрежение, което да очисти всяко място за колебание и нерешителност и да постави пред всекиго въпроса: «за» или «против» въстанието, «за» или «против» свободата.

V

Черкезките обири и другите тежести на турското робство бяха вече разбили значително бита на мнозина българи. Но за да се дигнат всички на въстание, ударът, действителен или въображаем, трябваше да надвисне над всеки българин. Цялото българско население трябваше да се почувствува нападнато, застрашено, за да се възбуди в него *отчаяният отпор на самоотбраната*. Тази задача изпълни съзнателно разпространяваната лъжа за «бозгунлука»; че пролетта (1876 г.) турците ще нападнат българите, за да ги изколят до един. И наистина, нищо по-гениално не можеше да се измисли в случая, което да накара всекиго да се хване за ножа и пушката, за да брани себе си, дом и челяд.

Първото нещо, което всеки апостол трябваше да каже в селата — пише З. Стоянов (с. 254), — започваше с въпроса за самосъхранението:

— Известно ви е вече, братя, че турският комитет в Цариград, който се състои изключително от фанатици-софти, е решил всеобщо клане на българите!... Това клане ще започне от идващата пролет. Цял рой от ходжи и софти пъпли вече из турските села да разгласяват своето решение. Джебаетата във всеки град са отворени вече за турското население, на мало и голямо се раздават оръжие и фишеци, джамиите са се превърнали на дебои, страшни времена ще настанат за нашия народ, дете в майка ще заплачи.

(«Записки», с. 163.) И наистина, за еснафа затворен дюкян е равносилно на гражданска смърт.

¹ Няма спор, че и най-пламенни, предани и решителни борци идеха от средите на пролетаризираните еснафи и на бедните селяни, т. е. от тези среди, които имаха да губят в борбата само веригите си и следователно нямаше за какво особено да жалят. Но като доскорошни собственици или като собственици в надежда те носеха голяма част от душевността на дребния собственик. А повечето едри собственици бяха току-що излюпили се дребни стопани и носеха още старата си душевност.

Разбира се, че в истинността на горните думи по него време нямаше човек, който да се усъмни. На часа още между присъстващите се почваше разговор кой какво видял и научил било в града, като ходил на пазар, било в близкото турско село, а апостолът, който беше пуснал вече мухата, се радваше, че стрелата му е ударила на място.

Само така поставеният в положение на самоотбрана, настъпен и ужилен в най-чувствителните струни на бита си, дребен (фактически или по душа) собственик можеше да стане въстаник.

Откъде бе дошла в главите на Гюргевския революционен комитет идеята за тази спасителна лъжа, на този въпрос трябва да отговарят историците специалисти. Но в това отношение ние имаме още отпреди въстанието собствен български опит, който сигурно не е останал неизвестен на членовете на комитета, защото е бил разтръбен от в. «Македония» на дяда Славейков. Случаят е следният:

Казанлък и досега си остава град на най-ревностно читалищно дело. Преди Освобождението пък е бил образец в това отношение. В Казанлък е нямало революционен комитет, но още преди Освобождението там освен читалище е имало и женско благотворително дружество, развиващо трескава дейност. Цариградските вестници са пълни с дописки за дейността на читалището и женското дружество.

Но на тези кротки еснафи, добри книжовници и балкански феминисти било писано веднъж да станат революционни лъвове, и то чрез вълшебното средство за поставянето им в положение на самоотбрана, както това е списано в долната дописка във в. «Македония», бр. 22 от 29. IV. 1867 г.:

Имамы пред очи три-четири разны дописки, които говорят за едно жалостно приключеніе, което станало по Великден в този град, от тези разны дописки ный изваждамы следующето:

От времето на грыцкътъ заверъ кажи, че комай всяка година по Великден все ся попуцват празни слухове за едно каняніе на турците да колят уж христіеныте, но тъзь годинъ, не зна как, тези слухове бяхъ повече разпространены и без малко да станът причинъ на еднъ нечаканъ злочестинъ в Казанлък.

Казанлъшкыйт мюдюрин, поканен от Дунавскый Управител Метхад паша в деньт срещу Великден был отишел да ся види с него на Балканът, дето и останъли да пренощуват в мънастырът, наречен Габровскый. Между това той был оставил наместник някого си Мустафа-а — член от мезлича, комуто и заповядал да бди над благочиніето и особенно през ноцъ на Великден, когато обыкновенно християныте подраняват на черквъ. Мустаф-а, инак добръ и честен мюсюлманин, но който имал само този недостатък — да си посръбнува повечко, като поискал да изпълни тъз на мюдюринина заповед с възможнътъ точност, намерил заптіетата недостатъчны, затова и заръчал на едного от турците, мюхтар в този град, да му събере частны лица, няколко мюсюлманы, които могат да носят оръжіе, но без да му разправи, както казуют, защо му са. Мюхтаринът, Патащъ прякоросван, види ся да е был някой от твърде неразбраныте или от твърде лекомисленыте, щото да си въобрази, че тъз

заповед на мюдюриновийт наместник имала някоя свръзка с пусканните слухове за кланіето на християните, като изпълнил ревностно задачата и натъкмил до 20 души юнацы, сколасал да иде и да посети еднъ своіъ приятелкъ, на коіято съобщил, казуват, да не ходи тѣз ноц на черковъ, защото не ся знае да не станѣт зіян някои от християните. След неговото заминаване приятелката сколасала да съобщи този секрет на комшіиците си и от уста в уста това ся разчуло из градѣт, но хората или всички не чули или повечето не повярували и отишли пак на черквѣ.

Като чукала черква, Мустафа-а, повел натъкменните от мюхтарина юнацы и трѣгнѣл да обхожда градѣт и около черквѣте, но, както ся разбира, трѣбва да е был глѣтнѣл повеко и да му е была зашеметена главѣтъ, защото като дошле до черквѣтъ в калпакчійскѣтъ махлѣ, позволил си да влезе с юнацыте си в черковныйт двор. Подскрыженните от предварителните слухове жены, които были по двора, като видяли, че навлизат в двора турци, обрѣжены и не в жандармскѣ формѣ, още повече ся подскрыжили за това и побѣрзали да влязат в черквѣ; «Турци напѣлнихъ дворѣтъ» като извикали, произвели смущеніе в черквѣтъ, тѣй кото следуваніето на службѣтъ ся пресякнало.

Друго едно обстоятелство в същото време послужило, за да се увеличи страха и смущеніето в черквѣтъ. Точно не ся знае, как е станѣло, защото и допискѣте не говорят еднакво, едни казуват, че от сподирниците на Мустафа-а някой като влязѣл чак в черквѣтъ, ударил една плесница на едно момче, други — че го уловили да го разтрѣсват, има ли оръжіе у него си, а други — че го сплашили ужъ, че ще го колятъ, но всички съгласуват, че момчето изпищяло, жените, които видели и чули, извикали повече, този вык бил вече белегъ на всеобщо изплашване. Децата пискъли, жените отчаянно выкали и тичали за зашитъ към мъжіете, но, притискани едни от други, падали, баялдисвали.

Мъжіете, едни тѣрсяли на къде да ся скрѣят, други разграбили дрѣжкѣте на свещниците и изпочупилия троновыте да докопат нешто да ся бранят, други чупили джамовыте да видят, какво по вѣн: други по сѣрчены кой с каквото докачил, затекли ся към вратата. Мустафа-а, виновникѣт на всичко това, смаян и не по-малко уплашен, и той выкал «коркмаин» (не бойте се), но в врявѣтъ на страха и на отчаяніето гласѣт му не ся чувал вѣтре и тези, които излезли навѣн, уловили ся, кой на кавга, кой на разправія с него, тѣй щото доде да ся разбере работата, до доуспокоят уплашените мъжіе, жены и деца, трагыческата, а в същото време и комическа тая сцена траяла повече от 1/2 час.

VI

Най-важното условие беше обаче да се създаде *вяра в успеха*. Само тази вяра щеше да изкара хората пред байраците. Тази вяра, понеже не можеше да дойде от собствената сила на революционната организация, бе потърсена отново в една спасителна лъжа¹: че апостолите са

¹ По въпросите за общественото значение на истината и лъжата, за нравственост и безнравственост, за относителност и абсолютност на нравствените повеления с оглед правилото «Целта оправдава»

пратеници на руския император и че въстанието ще бъде сигнал за нахлуване в България на сръбски и руски полкове.¹ Вярата в успеха следов. трябваше да промени посоката на нагаждане на нерешителните.

Ето с каква агитация П. Волов образувал комитета в с. Синджирлий, Карловско, по сведенията, които Ботьо Иванов дал на З. Стоянова:

Тоя П. Ванков (лъжеиме на П. Волов) ни обади такива неща
Щото ние, колкото бяхме събрани при него, прехапахме уста.
Най-напред ни каза, че хиляди-хиляди турски софти пъплели вече из България, които насъсквали турското население да се приготвява за напролет, защото всичката рая щяла да бъде турена под нож, никакво правителство не щяло да бъде в състояние да ни защити и пр. От друга страна, прибави той, всичко угнетено и поробено на Балканския полуостров е дигнало вече пушка за свое лично съществуване и независим живот. Храбрите ни братя херцеговци, година ще стане, откак се кланят на нож и куршум. Босна гори на огън. Черна гора се е дигнала с жени и деца, гиритлиите според последните вестници точели своите ножове. Сърбия и нощта прави на ден да се приготвява, православна Русия провежда много здраве на своите деца, с една реч — Изток гори на огън. Трябва ли ние да сгънем ръце и да стоим мирно през тая буря, когато сме народ от 7 милиона?

Събранието — продължи Ботьо, — което с отворени уста гълташе тези думи, същата още вечер реши, че и тяхното село трябва да се приготвява. От този ден Ботьо не влезал вече в дюкяна си с чисто сърце («Записки», с. 768).

За вярата в успеха допринасяха и редица още неща: гордата самоувереност и решителност на апостолите, особено на майстора на позата и на театралните жестове Бенковски, чиито очи дишаха огън и плам, чието гърло не преставаше ден и нощ да зове като тръба; изключителният характер и ум на всички апостоли, които бяха все едро скроени хора; учеността на някои от тях, което като образец поразяваше и заразяваше; знаменитото доказателство «Турция ке падне», симпатичното мастило и всички лъжи и доводи, които можеха да убедят слушателите в силата на апостолите, на организацията на българите и в слабостта на прогнилата турска империя.

VII

Революционното напрежение, което бе нужно, за да се очертаят фронтовете и изпъкнат двете възможности — «за» или «против» въстанието, — се получи в хода на приготвянето. Комитетите почнаха да се въоръжават — купуваха пушки, пищове, саби, барут. Самочувствието на младите въстаници, които държеха вече в ръце лъснати пушки и правеха с тях редовно упражнения, се преобрази:

средствата» ще имаме случай подробно да поговорим в следващата статия.

¹ Външната помощ беше *въпрос* за *съюзник в борбата*. Без помощта на този съюзник всички смятаха, че не може да се направи нищо.

те вирнаха глава на турци и на чорбаджии, кривнаха калпаци и почнаха да не се покоряват. Турците подушиха това и почнаха и те да се приготвяват за отпор. Техните приготовления обаче превърнаха лъжата на апостолите в истина и наляха ново масло в огъня. Напрежението започна да расте от ден на ден. Дъхът на бурята се носеше вече във въздуха. Място за неутралитет нямаше. Всеки трябваше да бъде готов да посрещне събитията, макар и да не знаеше точно какво ще става. Личните грижи за самосъхрана се сляха по силата на нещата с обща подготовка на въстанието.

Минеше ли пък през селото Бенковски със своя щаб на коне — една малка дисциплинирана военна команда, първообраз на бъдещата българска войска, — то не оставаше вече никакво съмнение върху това, че в най-скоро време царство ще се превзема, сеч ще става. Тази малка военна дружина, за която не съществуваше вече никаква турска власт, пръскаше като дим обвързващата сила на представата за могъщество на турската власт. Тя беше олицетворение на българската независимост.¹

VIII

Прочее мнозинството от въстаническата маса се *дигна на въстание* с мисълта да се спаси от готвената от турците сеч и да посрещне победоносните освободителни руски и сръбски войски.

На апостолите оставаше сега втората и не по-малко важна и трудна задача: *да поддържат духа на въстаниците, а с това и тяхната съпротива* колкото може по-дълго време. Трябваше да се прекъснат всички възможни пътища за отстъпление и предаване. Трябваше да се скъсат връзките с напуснатия дребнособственически бит.

Това ставаше чрез две средства: *накървяване* на въстаналите селища и запалването им.

Накървяването на въстаналите селища ставаше чрез избиване на няколко турци. Това беше минаване на Рубикон, изгаряне на всички мостове за отстъпление, разчистване с всяко колебание. Да чуем по този въпрос пак З. Стоянов (с. 405):

Преди селяните да тръгнат за своите села, Бенковски ги събра на едно място и им прочете следните наставления:

— Щом пристигнете в селото си, първата ви длъжност ще бъде да разкажете всичко на комитета, каквото видяхте, че стана в Панагюрище. После ще *изколите селските пъдари* (които обикновено биват турци), ще забиете черковните клепаля да се приберат всички хора в черкова, на които дядо поп трябва да прочете *накървяването* писмо.

Когато забелязах на Бенковски защо той дава подобни

¹ В Карлово напускането на неопределеността станало така: Там народните борци се делели на «стари» и «млади». «Младите» обаче в 1872 г. представят на сцената «Иванко». Въодушевляването било толкова голямо, че още вечерта «старите» подали ръка на «младите» — разбрали, че връщане назад няма. «И още на другия ден баща ми си купи пушка» — разказваше ми бай Чернев, когото разпитвах.

заповеди да убиват всички пѣдари без разлика, между които твърде е възможно да има добри хора, той отговори, че това е една бунтовническа тънкост, недостъпна за всеки ум.

— Аз съм уверен — прибави той, без да го чуе някой отстрана, — че *при най-малката несполука* от наша страна тия, които гледаш да се прегръщат напред ни, ще *захвърлят пушките* и отново ще преклонят глава пред ятагана на тиранина, а особено селските ни бунтовници. Друга е работата, когато се намърси селото им с няколко трупа. *Като виновни ще бъдат поревностни от теб и от мене*. Има и друго: докато окото на петстотингодишния роб не се накървави, докато не се възбуди в него жаждата за отмъщение, той не върши работа. Тежко нещо е *да бъде човек бунтовник!*

Прочее накървавяването имаше за задача да преустанови поне в началото действието на закона за колебанията на дребния собственик.

Подпалването на селата имаше за задача, «каквото всички въстанали да не мечтаят да се връщат в своите гнезда и да бъдат заставени по необходимост и от отчаяние да се държат по-дълго в горите».

Дребните стопани искаха свобода, искаха и въстание, но то по техните схващания трябваше да стане някак тъй, че да не станат зян селата и добитъкът и да се не пролее много кръв, защото иначе щяло да бъде много «тежко и жално». Селските въстаници, както се предвиждаше, не преставаха да мислят за къщите, хамбарите и добитъка си и постоянно напускаха позициите, за да отиват да ги наглеждат. Тъкмо това дребнособственическо малодушие наложи прилагане мярката за подпалване селата, за пълно разбиване и заличаване на дребнособственическия бит, който със своите връзки връзваше ръцете и ума на въстаниците. И когато съобщиха на тези въстаници, че трябва да запалят къщите си, те нажалено се поглеждаха и питаха:

— Че и това имаше ли го в сметката?

За да разберем смисъла на горната въстаническа мярка, достатъчно е да изслушаме обясненията на гениалния свидетел на самите събития — Захари Стоянов.

Баташките въстаници престанали да се покоряват на своите войводи, на които по-напред зяпали в устата търде послушно. Те започнали да работят всеки по своему, оставили позициите и събрани по няколко души из селото в къщата, въртели се около семействата си, с пушките в ръце, като зашеметени. Това е обща черта между нашите въстаници; същото това ние виждаме да става почти навсякъде: в Перушица, в Панагюрище, в Ново село и Батошево, в Клисура и пр. Въстаниците, като са се сражавали с неприятеля край селото, зад гърба на своите мили семейства, ни на минута не са преставали да мислят за тия последните много повече, отколкото за успеха на сражението. Доволно е било само да се чуе отнякъде глас «нападнаха децата», и на минута още би опустяла и позиция, и окопи, и стража. Съвсем друго би било, ако въстаниците от Перушица бяха отишли в Батак, а тия последните — в Перушица, т. е. да бяха отдалечени от огнището на своите фамилии. Жив пример на това са нашите чети, преминали от Румъния с Хаджията и Ботьова. Тук ние виждаме не постоянна грижа за жени, деца, къща, имот и пр., но

хора решителни, мъже със самоотверженост, готови да се хвърлят в огъня, да се хвърлят всеки час и минута, щом го изисква за това нуждата.

Но що ни трябва да ходим по-далеч. Да поставим въпроса така: от хора трудолюбиви българи, от хора работници, притежатели на различни имуществва, които през целия си живот не са легали ни един път с празен стомах; най-после от хора женени, с тежки семейства, може ли да стане отчаян бунтовник в пълния смисъл на тая дума? Всичките хора не могат да бъдат като Кочо Чистеменски, Михаил Жекова и други.

Но сако това ли е? Представете си, че вие сте един от горещите патриоти, живеете с цел, имате си незавидно положение, имате си в допълнение на семейната и общежитейска картина и млада женица, с която, ако и да не се обичате идеално, живеете мирно, не се карате един с други; имате си още една или две рожбици, които съставляват и за двамата ви скъпоценно богатство, които са щастие и веселба за къщата ви. Поискали го обстоятелствата, ударил вече определеният час — вика ви отечеството да му заплатите дълга си. Песни се пеят, пушки се гърмят, другари бързат, неприятелят настъпва, положение опасно. Дали сте клетва, трябва да вървите. Когато се готвите вече да излезете из вратата, вашата млада жена, на която било припаднало от по-напред, дохожда в съзнание, пробудена от дрънкането на сабята ви. Тя се изпречва напреде ви, кърши ръце, подава ви да прегърнете за последен път рожбата си и със сълзи на очите ви говори:

— Ако не за мен, то поне за Иванка и Марийка се смили!
Убий по-напред мене, после тях, а тогава върви свободен...

Говори тя това, а Иванка или Марийка си играе с дръжката на пушката ви: хили се насреща ви невинно и иска да опъне подсукания за бой мустак.

Всеки е свободен да говори каквото ще, но аз утвърдявам, че пред подобни семейни картини едва ли на десетте един би се намерил, който да подритне настрана наскърбената жена и майка и да се присъедини в редовете на борците, без да му тежи на съвестта (т. е. без мисълта му да бъде все в къщи. И. Х.) («Записки», с. 720—721).

IX

Априлското въстание между другото бе една илюстрация на закона за колебанието на дребния собственик, защото няма нито една негова проява, която да не протече под знака на борбата между дребнособственическата стихия и нуждата от въстаническа самоотверженост. Не можеше да бъде и другояче. Това бе въстание на «един вид частна собственост против други нейн вид», следователно наистина бе смърт за всеки въстанал стопанин «всяка свобода, която не е свързана с къща и покъщнина, нива, лозе и дърт пелин».

И познатият ни бай Иван, и храбрите панагюрски граждани, и копривщени, и всички останали въстаници, заедно и поотделно, минаваха всичките криви на посоченото колебание.

Докато не бе замирисало още на барут, докато работата

се въртеше още около мечтите и пожеланията, бай Иван гордо заявяваше, че окото му все в шумата гледа. Припукаха ли обаче пушките, дойде ли работата да се палят къщите и да се мре, устните на бай Иван пресъхнаха и се напукаха. Той загуби ума и дума и само повтаряше: «Смилете се поне за децата ми!» Въстана ли обаче цяло Панагюрище, видя ли бай Иван около себе си сила, той незабавно влезе в редиците, тъй както по-рано «не знаел каква е работата».

Панагюрци се готвеха за въстание с вярата, че ще се закрепят достатъчно дълго в Средна гора, за да могат да посрещнат руските и сръбските полкове. С тази вяра техните делегати гласуваха на Оборище въстанието.

Но когато Каблешков обяви въстанието в Копривщица, комисарите на панагюрския комитет, които първи получиха Кървавото писмо, трепнаха като бай Ивана. Дълго време това писмо ги пареше по ръцете, докато се решат да го дадат на Бенковски, защото знаеха, че той веднага ще дигне въстанието и в Панагюрище. Най-послед те отидоха да го занесат с надеждата, че ще успеят да убедят Бенковски да не дига въстание:

— Да почакаме малко! ... Да разберем по-добре работата... Не му е още времето, нямаме нищо пригответено — опитаха се те да убедят Бенковски с логиката на собственика, който лесно и залудо не се решава.

Но когато техните слаби гласове заглъхнаха във виковете «Бунт! Въстание! На оръжие!» на ревещите от възбуждение апостоли и разбраха, че жребият е хвърлен, тичешком отидоха да се приготвяват за излизане на улицата.

Настъпиха няколко дни на небивал ентузиазъм, докато вместо руските полкове към Панагюрище почнаха да настъпват турските низами и башибозуци. Първите сражения бяха прояви на небивал героизъм — личен и масов. Храбрите панагюрци умираха, без да трепнат, зад своите пукащи се черешови топчета, с кремъклийки пушки в ръка. Те стреляха из засада от къщите си по навлезлите в града турци. Някои се бяха барикадирани в здравите джелепски къщи и стреляха до свършване на куршумите, а някои запазиха последния куршум за себе си.

Но силата на противника надделя. Поражението стана очевидно. Състоянието на разгромените панагюрци мина в своята противоположност. Отчаянието, паниката и личният егоизъм на обезверените и оставени на собствените им сили дребни и едри собственици бяха неописуеми пред вида на горящото Панагюрище. И тези, които до вчера се прекланяха пред Бенковски като пред цар, сега замисляха да го убият.

Селяните от десетина села около Копривщица с въодушевление бяха отишли в града да търсят свобода и ново царство.

Но когато започна поражението и те разбраха, че няма да дойде очакваната външна помощ, че са сами, без съюзник,

започнаха да се бунтуват. А когато мъката за селата, храната и добитъка стана много остра, настъпи началото на края. Псувните вместо към турците се насочиха към главатарите на бунта. Вместо да ловят и връзват турци, те извързаха и затвориха тези главатари и ги подложиха на нечувани оскърбления и унижения, за да угодят на чорбаджии и турци. Започна приспособлението към по-силния. Народните гугли бяха свалени и заменени със захвърлените вчера фесове.

Но пристига Иван Ворчо:

— А бе вие луди ли сте, или нает имате да полудявате? Наши братя, 12 000 сърби и 3000 души българчета от влашката земя, с девет байрака дойдоха в Панагюрище, до довечера половината са тук в Копривщица! Къде са поповете? Скоро всеки да се облича в най-хубавите си дрехи и да излезе на посрещане!

Всички прехапали устни. Центърът на силата се преместил — с нея се обърнали и сърцата и на въстаналите стопани. Фесовите бяха натъпкани в джобовете и върху главите отново цъфнаха народните калпаци, за да бъдат разместени след няколко часа отново.

Тъкмо този танц на фесовите и калпаците върху въртящите се ту наляво, ту надясно объркани дребнособственически и тям подобни глави най-образно изразяваха разглеждания закон за колебанието на дребния собственик.

*

Както и да протече Априлското въстание, то постигна своята историческа цел, макар и с цената на много жертви. Тази постигната цел оправдава всички приложени средства, превърна в истина всички лъжи, покри всички проявени недостатъци. Върху това, кои от приложените във въстанието средства са плод на гениалността на Бенковски и кои е приложил по наставление на Гюргевския комитет, както и върху редица още въпроси, които повдига въстанието и особено личността на Бенковски, ще се спрем в следната статия.